

Eskişehir Alâeddin Camisi'nin Onarılmasına Dair Girişimler (1878-1886)

Efforts for the Restoration of the Alaeddin Mosque, Eskisehir (1878-1886)

Remzi AYDIN*

Öz: Bu çalışmada, Eskişehir Alâeddin Camisi'nin Osmanlı döneminde onarılmasına yönelik girişimler ele alınmıştır. Çalışmaya temel olan en önemli materyali, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler oluşturmaktadır. 1878-1886 yılları arasındaki yazışmaları içeren belgelerden, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde caminin onarıma muhtaç bir vaziyette olduğu anlaşılmaktadır. Harap durumda bulunan caminin onarımı öncesinde şehir mimarı tarafından keşif çalışması yapılmıştır. Çalışma sonucunda hasar tespiti yapılmış ve onarımda kullanılacak malzemeler ile işçilik ücretleri hesaplanarak maliyet çıkarılmıştır. Ardından belirlenen maliyet üzerinden ihale açılmış ve süreç başlatılmıştır. Camide yaptığımız incelemelerde belgelerde geçen onarımlara dair herhangi bir kitabe bulunamamıştır. Bununla birlikte belgelerde ifade edilen hususlardan bazılarının yapıdaki izlerine ulaşılabilir. Mihrap üzerindeki süsleme kompozisyonları onarıma ilişkin belgelerin tarihleri ile paralellik sergileyen en önemli unsurdur. Belgelerde yer alan bilgiler, yapının onarımının yanı sıra çevresinde yapılan işler, ilave edilecek birimler ile 19. yüzyıl imar organizasyonunun taşradaki işleyişi hakkında da bilgi vermektedir.

Anahtar sözcükler: Eskişehir Alâeddin Camisi, Onarım, Selçuklu, Cacaoğlu Nüreddin, Osmanlı

Abstract: The subject of this study are the efforts undertaken in restoration made to the Alaeddin Mosque in Eskisehir in the Ottoman period. The most important material upon which this study is based are the documents in the Ottoman Archives of the Prime Ministry. Through these documents, including the correspondence between 1878 and 1886, it appears that the mosque was then in need of restoration. Prior to the restoration of the dilapidated mosque, an exploratory study was carried out by the town's architect. At the end of this research, the extent of the dilapidations was evaluated and the cost of the materials to be used for this restoration and the labour required was estimated. Following this, the project was put out for tender at the assessed cost and the procedure commenced. During our research at the mosque, an inscription concerning the restoration which is mentioned in the documents was not to be found. However, it is possible to see some evidence of the restoration recorded in the documents. The decorative compositions on the mihrab are the most important elements which resemble those recorded in the documents concerning this restoration. Together with the documents concerning this restoration, the documents also provide information concerning the work undertaken outside the mosque itself, the buildings that were to be added and evidence concerning the practice of 19th century construction and restoration in the country.

Keywords: Eskisehir Alaeddin Mosque, Restoration, Seljuk, Cacaoglu Nureddin, Ottoman

Giriş

Geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapan Eskişehir, 1071 Malazgirt Muhaberesi'nin ardından Türk yerleşimine açılmıştır. İç Anadolu'nun kuzeybatısında bereketli bir ovada yer alan şehir, Anadolu Selçukluları zamanında 1182 yılında kesin olarak Türk egemenliğine girmiştir. Şehir aynı zamanda Osmanlıların da ilk yerleştiği bölgeler arasındadır

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri. raydin77@gmail.com

(Turan 1971, 216-217; 2003, 292; 2015, 64; Oğuzoğlu & Emecen 1995, 398-399). Selçuklu hâkimiyetinin ardından girilen imar faaliyetleri kapsamında inşa edilen yapılardan biri de Alâeddin Camisi olmalıdır. Her ne kadar inşa kitabesi bulunmasa da minare kitabesindeki bilgiler (Caca oğlu Cibril-1268) burada Selçuklu döneminde inşa edilmiş bir caminin bulunduğu işaret etmektedir. Yapının tarihi süreç içerisinde çeşitli onarımlarla günümüze kadar ulaştığı aşikârdır. Bu doğrultuda Anadolu Selçukluları sonrasında bölgede hüküm süren Osmanlıların bu onarımlara katkıları yadsınamaz. Bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde camiye ilişkin tespit ettiğimiz belgelerde geçen onarım kayıtlarının yapı üzerindeki izleri araştırılmıştır. Tespit edilen belgelerin şimdiye kadarki literatürde yer almaması bu çalışmanın yapılmasındaki ana unsur olmuştur. Yapıya ilişkin arşiv belgelerinin ilk tespiti 2011 yılında yapılmıştır. Sonraki dönem içerisinde arşiv tasnifine yeni belgelerin girmesi umut edilmiştir. Ancak yaklaşık beş yıllık süreçte tasnife yeni belgelerin girmemesinden dolayı çalışmanın tamamlanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda 2016 yılı ağustos ayında Eskişehir'e gidilerek yapı üzerinde gerekli incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu incelemelerde arşiv belgelerinde sözü edilen hususların tespitine özellikle dikkat edilmiştir. Son aşamada ise yapı üzerindeki bulgularla, arşiv belgelerindeki bilgilerin örtüşüp örtüşmediği değerlendirilmiştir. Aradan uzunca bir süre geçmiş olması ve yapının Cumhuriyet Dönemi'nde çeşitli defalar tamir edilmesi, Osmanlı dönemi onarım izlerinin tespitini zorlaştırmıştır. Buna rağmen az da olsa bazı onarım izlerine ulaşılmıştır.

Eskişehir Alâeddin Camisi ile ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. Cami, mimari ve süsleme özellikleri bakımından sadece birkaç çalışmaya konu edilmiştir (Özüdoğru 1990, 29-34; Altınsapan 1997, 125-128). Cami ile ilgili diğer çalışmalar, minaredeki kitabe ve kitabede adı geçen banisinin vakfiyesi ve hayatına dair dolaylı yayınlardan ibarettir (Temir 1952, 283-289; 1957, 517-517; 1989; Aslanbay 1955; Bayburtluoğlu, 1995, 5-8; Avcı 2007, 31-33; Arslan 2014, 21).

Mimari Tanım

Cami, Eskişehir merkezde, kendi adıyla anılan park içerisinde yer almaktadır. Yapıdaki tek kitabe minare üzerinde olup 1268 yılına aittir. Kitabede minarenin banisinin Caca oğlu Cibril olduğu yazılıdır. Camiye ait inşa kitabesinin bulunmaması yapının kim tarafından, hangi tarihte yapıldığını tespiti imkân tanımamaktadır. Yapı ile ilgili arşiv belgelerinde baninin Selçuklu Sultanı Alâeddin olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunun hangi Sultan Alâeddin olduğundan bahsedilmemektedir.

Fig. 1. Eskişehir Alâeddin Camisi'nin Genel Görünüşü

Kuzey-güney doğrultuda uzanan yapı, moloz taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup, harim ve son cemaat mahalinden oluşmaktadır (Fig. 1). Harimin son cemaat mahali ile birleştiği kuzeydoğu köşede, orijinal minare kaidesi ile bu kaidenin doğusuna sonradan ilave edilmiş ikinci bir minare bulunmaktadır (Fig. 2). Doğu cephenin kuzey ucunda yer alan her iki minare kaidesi de kare formdadır. Üzerinde kitabenin yer aldığı orijinal minarenin sadece kesme taş

kaidesi günümüze ulaşmıştır (Fig. 3). Güney cephesindeki basık kemerli kapı açıklığının üzerindeki dört satırlık celi-sülüs hatlı Arapça kitabe şu şekildedir (Fig. 4):

Fig. 2. Kuzeydoğu Köşedeki Eski Minare Kaidesi

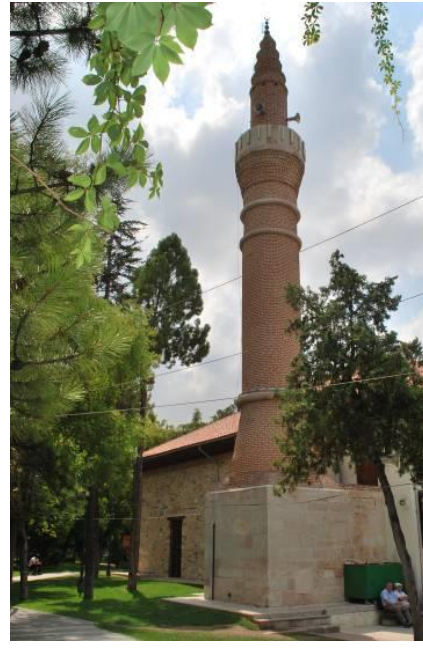

Fig. 3. Kuzeydoğu Köşedeki İkinci Minar

Fig. 4. Cacaoğlu Nureddin'in Minare İnşa Kitabesi

Okunuşu:

*Bismillahirrahmanirrahim ammara hazihi'l-minare el-mübareke fi
eyyam devletü's-sultan
E'l-azam Gıyase'd-dünya ve'd-din abu'l-feth Keyhusrev bin Kılıç Arslan
burhan emirü'l-mü'minin
Ala yed e'l abd el-zaif e'l-raci ila rahmeti rabbihi e'l-latif Ebu'l-hayr
Cibril bin Caca
Edamallahu devletehu fi şehri'l-mübarek zilhicce min şuhur sene sitte ve
sittin ve sitemie*

Anlamı:

*Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla. Bu mübârek minâre, büyük sultan,
din ve dünyanın direği, fetihler babası, müminlerin emîrinin delili Kılıç*

Arslan oğlu Keyhüsrev'in zamanında Allah'ın rahmetini isteyen zayıf kulu, hayırlar sahibi Caca oğlu Cibril'in eliyle yapıldı. Allah onun devletini dâim eylesin 666 (Ağustos-Eylül 1268).

Kitabeden minarenin Selçuklu sultanı III. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında, Caca oğlu Cibril tarafından 1268 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bitişindeki ikinci minare; kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli olup, kademeli bir külahla nihayetlenmektedir. Minarenin şerefe altı ve pabuçtaki silmeleri ile kaidesinde taş, diğer kısımlarında ise tuğla malzeme kullanılmıştır.

Fig. 5. Doğu Cephe Genel Görünüşü

Fig. 6. Güney Cephe Genel Görünüşü

Fig. 7. Batı Cephe Genel Görünüşü

Fig. 8. Kuzey Cephe Genel Görünüşü

Caminin düzensiz örgülü beden duvarlarına bakıldığında, moloz, kesme taş, mermer ve tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Örgü içerisindeki mermer malzemelerin devşirme olduğu üzerindeki yazı ve bezemelerden tespit edilebilmektedir. Caminin doğu ve güney cephesinde ikişer, batı cephesinde ise biri mahfile açılan dikdörtgen formlu üç pencere açıklığı mevcuttur (Fig. 5-6). Batı cephenin kuzey ucundaki izler, harime açılan bir üst pencere açıklığının tuğla ile kapatıldığını göstermektedir (Fig. 7). Kuzey cephede ikisi altta harime, beşi üstte kadınlar mahfiline açılan dikdörtgen formlu yedi pencere açıklığı bulunmaktadır (Fig. 8). Kuzey cephedeki son cemaat mahali beş betonarme kolon tarafından taşınmakta olup, (1951 yılındaki onarım öncesinde bu kısım altı mermer direk tarafından taşınmaktaydı (Aslanbay 1955, 14) kuzey ve batı cepheleri açıktır (Fig. 9). Açık olan cepheler günümüzde şeffaf cam-çerçeve ile çevrilidir. Son cemaat mahalinin doğusundaki merdiven ile harime dahil edilmiş mahfile ulaşılmaktadır. Mahfil katı, doğu-batı doğrultuda uzanmakta olup, girişlemesi alttan kaplamalı ahşap tavadır. Tavan, betonarme kolon ve kirişler tarafından taşınmaktadır. Mahfil katı kuzey cephesinde beş, batı cephesinde bir pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır (Fig. 10). Mahfilin güney cephesinin

ortasındaki balkon harime doğru çıkıntı yapmaktadır. Caminin harime açılan kuzey cephesinde, basık kemerli kapı açıklığıyla iki yanında birer dikdörtgen pencere açıklığı yer almaktadır. Kapı ve pencerelerin üzerine tuğladan yapılmış sivri tahfif kemerleri yerleştirilmiştir (Fig. 9).

Fig. 9. Son Cemaat Mahali Genel Görünüşü

Fig. 10. Mahfil Katı Genel Görünüşü

Caminin harimine basık kemerli mermer kapı açıklığından geçildikten sonra ulaşılmaktadır. Tek mekânlı harimin üzeri, kirişlemesi alttan kaplamalı ahşap tavan ile örtülü olup, ortasında sekiz dilimli ahşap bir kubbe yer almaktadır (Fig. 11-12). Dört cephesindeki ikişer pencere ile aydınlatılan harimin güney cephesine, kapı ile aynı aksta yarım daire nişe sahip taş mihrap yerleştirilmiştir (Fig. 13-14). Nişin üzeri yuvarlak kemerli bir kavsara ile örtülüdür.

Fig. 11. Harimin Kuzeyden Görünüşü

Fig. 12. Harimin Güneyden Görünüşü

Yuvarlak kemerli kavsaraya sahip mihrap nişinin etrafını ikisi düz, biri içbükey diğeri dışbükey dört bordür çevrelemektedir. Kavsaranın üzerindeki dikdörtgen alınlıkta Kur'ân-ı Ker'im, Âli İmrân Sûresi 39. Ayet'ten bir bölüm "*Fe nâdetul melâiketu ve huve kâimun yusallî fil mihrabi*"= Anlamı: *O kalkmış mihrapta namaz kılıyor iken, melekler kendisine şöyle seslendiler* (Yazır 2002, 49) kalemîsi olarak yazılmıştır. Mihrabın kavsarası, nişi ve bordürleri kalemîşleri ile süslenmiştir. Kavsaradaki oval madalyonun içerisinde, mavi zemin üzerine işlenmiş çiçek buketi yer almaktadır. Niş içerisindeki kırmızı renkli perde kompozisyonu iki kordon ile yanlara toplanmış olup, zemine kadar uzanmaktadır. Aşağı doğru kademeli bir şekilde daralan perdeye, üst kısmındaki pileler ve renk tonlamaları derinlik kazandırmıştır. Perdenin ortasında askılı bir kandil sarkmaktadır. Mihrap nişini çevreleyen birinci bordürü; yeşil, kırmızı, kahverengi ve mavi renklerle boyanmış soyut bitkisel bezemeler, üçüncü bordürü ise rumilerin çevrelediği palmet motifinin birbirine ulandığı kompozisyon süslemektedir. Mihrap çerçevesinin üst kısmı, palmetlerle süslenmiş alçı bir tepelik ile nihayetlenmektedir. Tepeliğin kenarlarındaki palmetler yarım, aradakiler ise ortadaki daha büyük olmak üzere tamdır. Kavsaranın ortasındaki büyük palmetin altında, iki yandan uzanan kıvrım dal ve üzerindeki yapraklar ile sınırlandırılmış

kabartma güneş kursu motifi bulunmaktadır. Mihrabın batısında yer alan mozaik betondan yapılmış minber, orijinal değildir.

Belgelerde Geçen Onarımlar ve Yapı Üzerindeki İzleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler, caminin belirli bir tarihi süreç içerisindeki seyri hakkında bazı bilgilere ulaşılmasına imkân sunmaktadır. İncelenen belgelerden caminin 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde oldukça harap bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda yapının onarılması için çeşitli girişimlerde bulunduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Fig. 13-14. Mihrabın Eski (Aslanbay 1955, 52) ve Yeni Genel Görünüşü

1878-1886 arasındaki sekiz yıllık dönemi kapsayan on belge, yapının ihyasına yönelik gayretleri ortaya koymaktadır. 2 Kasım 1878 tarihinde, Eskişehir Baş Mimarı Esber tarafından hazırlanmış keşf-i evvel defterinde, Kütahya Sancağı'na tabi Eskişehir'deki Sultan Alâeddin Camisi'nin tamire muhtaç bir hale geldiği, Eskişehir Mutasarrıflığı'nın 14 Mayıs 1878 tarihli talebi üzerine de bu defterin hazırlandığı belirtilmektedir. Keşif defterinde onarım için gerekli malzemelerin isimleri, miktarı, fiyatı, işçilik ücretleri ve maliyeti detaylı bir şekilde kaydedilmiştir (BOA. ŞD. 105/44-1) (Tablo 1, Fig.15).

Tablo 1. Keşf-i Evvel Defterinin Transkripsiyonu (BOA. ŞD. 105/44-1).

Kiremit		Mahye		Kiremit altına ferş olunacak tahta		Makas	
Aded	Beher bini	Aded	Beher adedi	Aded	Beher adedi	Aded	Beher adedi
40000	200	200	20	2500	5	300	30
8000		4000		12500		9000	
Hızır Tahtası		Temir Kıyye		Kireç		Tuğla	
						Taş araba	

Aded	Beher adedi	Kıyye aded	Beher kıyyesi	Kıyye	Beher	Aded	Beher adedi	Aded	Beher Adedi
1000	10	100	15	5000	1	2000	2	000	00
10000		1500		5000		4000		000	
Yevmiyesi		Cam		Hatıl		Ekseri			
Aded	Beher yevmiye	Aded	Beher	Aded	Beher	Kıyye	Beher kıyyesi		
500	25	100	15	200	10	300	13		
12500		1500		2000		3900			
75150									

Defterin altındaki bölümde, yapılacak müdahalelere açıklık getirilmiştir. Buna göre yapılacaklar şu şekilde sıralanmaktadır:

- Caminin toprakla örtülü tavanı açılıp eskiyen tahtaları değiştirilerek, kiremit serilecek ve iç kısma mahfil inşa edilecek
- Caminin tuğla olan taban döşemesi ile minarenin bozulan tuğlaları yenilenecek
- Caminin dışındaki namazgâhın üzeri mektep hizasına kadar tahta ile örtülerek tamiri yapılacak
- Caminin yanındaki mektep tamir edilerek bir hoca odası inşa edilecek
- Cami ve mektebin iç kısımları kireç ile sıvanarak, dışarıya bir iki hela yapılacak
- Bitişikteki kabristan ile cami arasındaki duvar yeniden yapılacak
- Cami ve mektebin pencere camları yenilenecek

Yukarıda sıralanan işlerin maliyeti 75150 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, liranın terk edilmesinden kaynaklanan enflasyona bağlı olarak, kereste vesair malzeme fiyatlarının bu aralar yükseldiği ve bu doğrultuda maliyetin ya 2000 kuruş azalacağı ya da 3000 kuruş artacağı ifade edilmiştir (BOA. ŞD. 105/44-1). 75150 kuruş muhammen bedel üzerinden yapının onarımı için münakasa (Eksiltme adı da verilen bu yöntem, alınacak hizmetin belirlenen rakam üzerinden en düşük bedele yaptırılmak üzere ihale edilmesidir) usulü ile ihaleye çıkıldığı 4 Kasım 1878 tarihli evraktan anlaşılmaktadır. İhaleye Mimar Esber, İnce Mehmet Usta ve Damıanoğlu Mihail olmak üzere üç kişi katılmıştır. İhale 2900 kuruşluk fiyat kırımı ile 72250 kuruşla Mimar Esber üzerinde kalmıştır. Bu rakamdan aşağıya işi yapacak kimse bulunmadığı için ihale sonlandırılmıştır (BOA. ŞD. 105/44-1a) (Tablo 2, Fig.16).

Tablo 2. Münakasa Pusulasının Transkripsiyonu (BOA. ŞD. 105/44-1a).

Münakasası	
75150	
150	
75000	Ser Mimar Esber üzerinde
500	
74500	İnce Mehmed Usta üzerinde
500	
74000	Mimar Esber üzerinde
500	

73500	Damyanoğlu Mihail üzerinde imza eylediği
200	
73300	İnce Mehmed Usta üzerinde (Burada istinkâf eylediğimi mübeyyin işbu mahalli şer‘i ve temhir kılındı 22 Teşrinievvel 1294 (3 Kasım 1878))
300	
73000	Mimar Esber üzerinde
500	
72500	Damyanoğlu Mihail imza eylediği (Burada istinkâf eylediğimi mübeyyin işbu mahalli şer‘i temhir kılındı 23 Teşrinievvel 1294 (4 Kasım 1878) imza eylediği)
250	
72250	Mimar Esber üzerinde
Camii şerif-i mezburun bi'l-icra 72250 guruş bedel ile Mimar Esber üzerinde takrir edib bundan başka tenziliyle diğer talep bulunmadığını mübeyyin iş bu mahalli şer‘i verilmiştir.	
Kaymakamlık Eskişehir Meclis İdare 23 Teşrinievvel 1294 (4 Kasım 1878))	

Aynı belgenin altında yer alan bilgilerden caminin onarımı için gereken 72250 kuruşluk meblağdan sadece 24566 kuruşunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu meblağın 13500 kuruşu Çifte Çiftlik Hümayun ahalisinden Hacı Derviş Ağa'nın, 5600 kuruşu Belediye Reisi Hacı Hafız Efendi'nin bağışlarından, 5466 kuruşu ise vakfın 1876-1878 yılları gelirinden oluşmaktadır. Belgede onarıma izin verilmesi durumunda, eksik kalan kısmın halkın yardımlarıyla hemen tamamlanacağı ifade edilmiştir (BOA. ŞD. 105/44-1a). 10 Temmuz 1882 tarihinde Baş Vekâlete gönderilen yazıda, cami görevlilerinin maaşlarının tamir tamamlanana kadar Evkaf Nizamnamesi'nin 27. maddesine göre ödenmeyeceği belirtilmiştir. Başkaca geliri bulunmayan ihtiyaç sahibi görevlilerin bundan istisna tutulduğu da yazıda ifade olunmuştur (BOA. ŞD. 105/44-2). 26 Eylül 1882 tarihinde Şuray-ı Devlet Dâhiliye Dairesi'nden Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilen yazıda, onarıma karşılık gösterilen 5400 kuruşun hatiplik için tahsis olduğu belirtilerek, caminin hatibi Hafız Hulusi Efendi'nin ihtiyaç sahibi olup olmadığı araştırıldıktan sonra bu miktarın hesaba katılabileceği, aksi takdirde paranın kullanılmayacağı dile getirilmiştir. Ayrıca asıl meselenin 40000 kuruştan fazla olan para açığının ahaliden temininin nasıl garanti edileceği ifade edilerek, caminin vakıf muhasebesi hakkında bilgi talep edilmiştir (BOA. ŞD. 105/44-4). 28 Aralık 1882 tarihinde aynı talep bir kez daha yapılmıştır (BOA. ŞD. 105/44-5). Evkaf Nezareti tarafından Kütahya Sancağı'na gönderilen 8 Mart 1885 tarihli yazıda, daha önce bahsi geçen hatiplerin ihtiyaç sahibi olmadıklarının anlaşıldığı bildirilmiştir. Aynı belgede caminin onarımının münakasa sonucunda 27000 kuruşa ihale edildiği, 7000 kuruşunun bağış sahipleri tarafından karşılanacağını taahhüt edildiği, üstü 20000 kuruşun ise vakıf sandığındaki mevcuttan kullanılacağı zikredilmiştir. Ancak Evkaf Müdürü'nün 16 Şubat 1885 tarihli evrakında, caminin 1879-1885 yılları arasındaki vakıf gelirinin 15325 kuruş olduğu ve bu sebeple de toplanması gereken bağış miktarının 12000 kuruşa yükseldiği belirtilmiştir. Ayrıca bağış yapacakların isimlerinin tespit edilerek, kendilerinden senet alınması da istenmiştir. Aynı belgede, 26 Şubat 1885 tarihinde gelen yazıya istinaden, ahaliyi teşvik amacıyla Müftüzade Hacı Hafız Efendi'nin 2000, hayır sahibi ahaliden de 5000 kuruş olmak üzere 7000 kuruşluk taahhüt senedi alındığı da ifade olunmuştur. Bu yazışmalar neticesinde, şehrin merkez noktasındaki sultan

camisinin muhakkak onarılması gerektiği ve inşaat mevsiminin başlamasından dolayı başışı taahhüt edilen 7000 kuruşun teminiyle tamirata başlanması, ardından da mal sandığında bulunan 15000 kûsur kuruşun da Maliye Nezareti ile haberleşilerek kullanılması kararlaştırılmıştır (BOA. ŞD. 105/44-6). 8 Mart 1885 tarihli yazıda geçen ifadeler, 11 ve 28 Ağustos 1885 tarihli belgelerde aynen tekrarlanmıştır (BOA. İ. ŞD. 76/4477-1,2). 7 Mart 1886 tarihinde Kütahya Evkaf Müdürü Mehmed Emin tarafından düzenlenen evrakta Sultan Alâeddin Vakfı'nın 1878-1885 yılları arasındaki geliri kaydedilmiştir (BOA. ŞD. 105/44-7) (Tablo 3, Fig.17).

Tablo 3. Sultan Alâeddin Vakfı'nın 1878-1885 Yılları Arasındaki Gelir-Gider Pusulasının Transkripsiyonu (BOA. ŞD. 105/44-7)

94 bedeli	Kuruş	Para	
	3064	35	
	<u>2298</u>	<u>25</u>	kaime farkı
	724	10	
95 bedeli	Kuruş	Para	
	3064	35	
	<u>306</u>	<u>20</u>	yüzde on minha
	2758	15	
	<u>459</u>	<u>25</u>	yüzde yirmi minha
	2298	30	
96 bedeli	Kuruş	Para	
	3064	35	
	<u>613</u>	<u>35</u>	cemi olub mal sandığından kat edilen
	2452	00	
(94-95-96 bedeli toplamı)	5515	00	
97 bedeli	2452	00	
98 bedeli	2452	00	
99 bedeli	2452	00	
300 bedeli	<u>2452</u>	<u>00</u>	
	15325		

İncelemiş olduğumuz on belge, yapının tarihi süreç içerisinde geçirdiği onarımlara kısmen açıklık getirecek bilgileri içermektedir. Belgelerde sözü edilen onarımların tam olarak gerçekleştirildiğini söyleyebilmek için bir kitabenin veya yazılı belgenin olması gerekmektedir. Maalesef her ikisi de şu anda mevcut değildir. Ancak bazı emareler, belgelerde bahsedilen onarımların yapılmış olabileceğini ileri sürmemize imkân tanımaktadır. Keşif defterinde kaydedilen en önemli onarım maddesi, örtünün yenilenmesine dairdir. Tarihi camilerdeki onarım-yenileme çalışmalarının en çok yapıldığı mahalın örtü olduğu göz önüne alındığında, bu hususun tespitinin pek de mümkün olamayacağı aşikârdır. Bahsi geçen onarım ve inşa faaliyetlerden biri de camiye mahfil yapılmasıdır. Defterdeki ifadeden anlaşıldığına göre 1878 öncesinde camide mahfil bulunmamaktadır. Belgelerde geçen tarihlerde yapıldığı kesin olarak ileri sürülemezse de mevcut durumda cami bir mahfile sahiptir. Camideki mimari öğeler incelendiğinde, yazışmala-

Camisi (19. yüzyıl son çeyreği) (İnce 2014, 670), Karaağaç Camisi (19. yüzyıl ikinci yarısı), Aliağa Camisi (19. yüzyıl sonu), Zincirli Cami (19. yüzyıl sonu), Cinibiz Camisi (20. yüzyıl) (Gürsoy 2015, 150), Kütahya Tavşanlı Kurşunlu (Hacı Veliyüddin) Camisi (1871) (Çöl 2002, 54), Aydın Koçarlı Cincin Köyü Cihanoğlu Abdülaziz Efendi Camisi (1785) (Arık 1988, 30; Ülkü 2016, 288), İzmir Hisar Camisi, Şadırvanalı Camisi (1815), Kemeraltı Camisi (1882-1883), Başdurak Camisi (1893), Salepçioğlu Camisi (1895-1906), Hamidiye Camisi (1890), Çorakkapı Camisi (1823), Eşrefpaşa Camisi (1897-1902), Damlacık Camisi (1912) (Polat 2011, 15,33-34,45,65,75,93,107-108,114,121), mihraplarında da perde ve kandil motifi kalemişi ve kabartma alçı tekniği ile karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyıldan itibaren mimari süslemede görülmeye başlanan perde motifinin (Renda 1985, 1530-1531), sonraki dönemlerde de sevilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda sıralanan örneklerden yola çıkılarak Eskişehir Alâeddin Camisi'nin mihrabındaki süslemelerin (mihrapta yer alan süslemelerin 1951 yılında yapıldığı belirtilmektedir. Ancak motif ve kompozisyonların karakteri bahsi geçen tarihte yapılan işin muhtemelen bir yenileme çalışması olduğunu düşündürmektedir, bk. Aslanbay 1955, 14-15), belgelerde bahsedilen 1878-1886 yıllarındaki onarım sırasında yapıldığını öne sürmek mümkündür. Tek başına yeterli olmasa da bu çıkarımdan onarımın gerçekleştiği varsayılabilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Yapıldığı dönemden günümüze kadar asli halini büyük oranda yitiren Eskişehir Alâeddin Camisi, üzerinde Osmanlı döneminden kalma bazı onarım izlerini hala taşımaktadır. Bu izlerin Osmanlı dönemi onarımlarına aidiyetleri belgelerdeki ifadeler ile yapıdaki kalıntılarla ortaya çıkarılmıştır. İncelediğimiz belgeler onarımların dışında, caminin içerisinde bulunduğu durumla birlikte ilave edilecek kısımlar ve çevresi hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Belgeler, caminin haricinde mektep ve kabristanın varlığıyla bunlara ilaveten müderris odası ve helâ inşası ile kabristan duvarının yenileneceğini göstermektedir. Eskişehir'de incelediğimiz caminin dışında aynı adla anılan birkaç yapı daha bulunmaktadır. Evraklarda geçen Alâeddin Camisi'nin incelediğimiz yapı olup olmadığı konusundaki belirsizliği yine belgede geçen kabristan ve mektebin varlığının 1955 tarihli Eskişehir Tarihi ve Alâeddin Camisi ile ilgili çalışmadaki teyidi ortadan kaldırmaktadır. Adı geçen yayında caminin etrafındaki kabristanın 1940'lı yıllarda belediye tarafından kaldırıldığı bilgisi aktarılmaktadır (Aslanbay 1955, 12).

İmar uygulamalarındaki dönüşümün taşraya yansımaları belgeler üzerinden takip edilebilmektedir. Osmanlı döneminde devlet 19. yüzyılın ortalarına kadar planlayıcı, uygulayıcı ve denetçi olarak imar faaliyetlerini doğrudan yürütmüştür (Turan 1963, 157-202; Orhonlu 1984, 1-26; Dündar 1999, 227-235; 2001, 1-9; 2002, 113-122; Sönmez 2000, 184-189). Sonrasında ise değişen şartlar doğrultusunda devlet imar işlerinin gerçekleştirilmesi için farklı ihale yöntemlerini kullanmaya yönelmiştir (Şenyurt 2011, 117-132). Bu yöntemlerden biri de Eskişehir

Handwritten financial ledger from the Sultan Alâeddin Vakfi, showing income and expenses in Ottoman Turkish script. The document is a detailed account of the vakf's finances, with columns for various items and their amounts. The text is written in a cursive style typical of Ottoman documents.

Fig. 17. Sultan Alâeddin Vakfı'nın Gelir-Gider Pusulası

Alâeddin Camisi'nin onarımında uygulanan münakasa usulüdür. Eksiklik, eksilme, azlık manasına gelen “*noksan*” sözcüğünden türeyen “*münakasa*” kelimesi, Kamus-ı Türki'de “*alınacak veya yapılacak bir şeyin en az bedele razı olana ihale olunmak üzere müsabakaya konması*” olarak tanımlanmaktadır (Sami 1317, 1409). Münakasa usulü, açık ve kapalı zarf olmak üzere iki çeşittir. Kapalı zarfta, adından anlaşılacağı üzere teklifler zarf içerisinde gizli sunulmakta, açıkta ise işin talimleri karşılıklı sözlü teklifle rekabete girmektedir (Pakalın 1983, 616). Ele aldığımız belgeler, münakasaya çıkılmadan önce yapılacak işin mahiyeti ve maliyetinin belirlendiğini, sonrasında da onarım tutarı 75100 kuruşluk muhammen bedel üzerinden ihaleye çıktığını göstermektedir. İhaleye yukarıda isimleri belirtilen üç kişi katılmıştır. Açık eksiltme (münakasa) usulü ile yapılan ihaleyi onarım keşfini de yapan Eskişehir Baş Mimarı Esber kazanmıştır. Katılımcı üç kişiden ikisinin -ki biri zaten devlet hizmetinde çalışmaktaygirimüslim olması, devletin hizmet sektöründe etnik ve dini herhangi bir ayırım gözetmediğini ortaya koyan bir veri olarak değerlendirilebilir.

Onarımda kullanılacak malzemeler, kiremit, mahya, makas, tahta, tuğla, taş, cam, kireç, hatıl, demir ve ekser (çivi) olarak sıralanmaktadır. Malzemeler onarımın çatı, döşeme, pencere ve minarede gerçekleştirileceğini doğrulamaktadır. Muhammen bedel üzerinden yapılan hesaplamada, onarım maliyetinin %83'ünü malzemenin, %17'sini ise işçiliğin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Evraklarda kullanılan “*Mülûk-u Selçûkiyyeden Sultan Alâeddin hazretleri*” (BOA. ŞD. 105/44-4,5; İ. ŞD. 76/4477-1,2), “*Sultan Alâeddin hazretleri*” (BOA. ŞD. 105/44-1,2,3,6.) ve “*Selâtin-i 'azîm*” (BOA. ŞD. 105/44-6.) gibi yüceltici ifadeler, Osmanlıların Selçuklulara ve Selçuklu eserlerine verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir.

7 Mart 1886 tarihli belgeden, yapının Sultan Alâeddin Vakfı'ndan geliri olduğu öğrenilmektedir (BOA. ŞD. 105/44-7). Ancak belgede, vakıfta biriken para miktarı dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yapılan araştırmada, bu isimle bir vakıf kaydına da rastlanmamıştır. Bu sebeple caminin adına atfen sonraki bir dönemde vakıf tahsisi gerçekleştirilmiş olabilir.

Cevaplanması gereken sorulardan bazıları “*camî hangi tarihte, kim tarafından inşa ettirildi? Rivayet edildiği gibi adını aldığı Sultan Alâeddin tarafından mı yaptırıldı? Sultan Alâeddin tarafından yaptırıldı ise hangi Sultan Alâeddin?*” şeklinde sıralanabilir. İnşa kitabesinin bulunmaması bu soruların kesin yanıtını bulmaya engeldir. Yapının kuzeydoğusundaki orijinal minare kaidesi üzerindeki kitabe, minarenin III. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında, 1268 yılında Caca oğlu Cibril tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Kitabedeki inşa ibaresinin sadece minareyi belirtmesi, caminin banisinin Caca oğlu Nureddin olamayacağına delalet etmektedir. Kırşehir Emiri Caca oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca Vakfîyesi'nde, Eskişehir'de bir mescidi inşa, harap haldeki on yedi mescidi onarttığı ve gelir bağlattığı belirtilmektedir (Temir 1989, 128; Bayburtluoğlu 1995, 5-8). Minarenin varlığı burada bir cami veya mescidin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkılarak, buradaki mevcut yapının vakfiyede onartıldığı belirtilen on yedi mescitten biri olduğu ve onarımla birlikte bir minare ilavesi ile mamur hale getirildiği varsayılabilir. Anadolu'da aynı (Alâeddin) ismi taşıyan çok sayıda caminin varlığı bilinmektedir. Tuncer Baykara (1996, 51-52), bu isimle anılan camiler konusunda, rivayetlerin aksine birçoğunun Sultan Alâeddin tarafından yaptırılmadığını, Osmanlı halkının bu camilerin Selçuklu eseri olduğunu bildiklerini ve hafızalarda fetih ve imarcı yönüyle yer eden Alâeddin Keykubad'dan başkasının yaptırılmayacağına olan inancın isimlendirmede etkili olduğunu belirtmektedir. Baykara bu inanç sebebiyle Osmanlı insanının Selçuklu çağından kalan tüm camilere 16. yüzyıldan itibaren Alâeddin adını verdiklerini ileri sürmektedir.

İncelemiş olduğumuz Osmanlı dönemi arşiv belgelerinin tamamı 19. yüzyıla ait olup, bu evraklarda banî Selçuklu Sultanı Alâeddin olarak geçmektedir. Arşiv belgeleri bilimsel çalışmalar açısından ana kaynaklar arasında olmakla birlikte, ele aldığımız banî meselesi ile ilgili olarak tek başına yeterli olmamaktadır. Belgedeki “*Mülûk-u Selçûkiyyeden Sultan Alâeddin*” ibaresi belirsizliği ifade etmekte ve rivayeti naklederek, Baykara'nın görüşünü desteklemektedir.

Sonuç olarak; incelenen belgelerden 19. yüzyılın son çeyreğinde yapının harap bir vaziyette bulunduğu ve onarılması için halkın büyük çabalar harcadığı tespit edilmektedir. Yazışmalardan Osmanlı bürokrasisinin ve halkının ecdada ve ecdad eserine karşı hassasiyeti açıkça görülmektedir. Ayrıca imar faaliyetlerinin, taşrada da aynı bürokratik sistem içerisinde gerçekleştirildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Arşiv vesikaları içerisinde saklı kalan bilgilerin ortaya çıkarılması, kültürel mirasımızın nitelikli restorasyonlara kavuşmasına büyük katkılar sağlayacaktır.

Yazarın Notu

Minare üzerindeki kitabeyi okuyan Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN hocam ile arşiv görsellerini işleyen Grafiker Öğr. Gör. Ömer OKUR'a teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

- Altınsapan E. (1997). *Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarisi)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1997.
- Arık R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara 1988.
- Arslan N. (2014). *Eskişehir Kitabeleri*. Eskişehir 2014.
- Aslanbay M. (1955). *Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi ve Eskişehir Tarihi ile İlgili Araştırmalar*. Eskişehir 1955.
- Avcı A. (2007) *Eskişehir'deki Selçuklu Eserleri ve Kitabeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2007.
- Bayburtluoğlu Z. (1995). “Caca Oğlu Nureddin'in Vakfiyesi'nde Adı Geçen Yapılar”. *Vakıflar Dergisi* XXV (1995) 5-8.
- Baykara T. (1996). “Ulu Camii Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak”. *Belleten* LX/227 (1996) 33-58.
- Çöl N. (2002). “Kütayha İli Tavşanlı İlçesi Kurşunlu Camiinin Duvar Resimlerinin Geleneksel Türk Resim Sanatı Çerçevesinde Değerlendirilmesi Osmanlı Sanatı Çerçevesinde Duvar Resmi”. *Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi* 12 (2002) 49-66.
- Demirarslan D. (2016). “19. Yüzyıl Osmanlı Dini Mimarisinde Duvar Resmi Sanatı: Balkanlardan Kalkandelen Alaca Cami Örneği”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 80 (2016) 151-181.
- Dündar A. (1999). “Osmanlı Mimarisinde Şehir Mimarları”. Eds. K. Çiçek & C. Oğuz, *Osmanlı X* (1999) 227-235.
- Dündar A. (2002). “Osmanlı Mimarisinde Vakıf Mimarları”. Eds. H. Acun, H. Çal, Z. İbrahimgil & G. Tuncel, *Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı* (2002) 113-122.
- Dündar A. (2001). “Osmanlı Mimarisinde Vilayet (Eyalet) Mimarları”. *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999. Electronic Journal of Oriental Art IV* (2001) 1-9.
- Gültekin R. E. (2008). “Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi”. *Turkish Studies* 3/5 (2008) 9-31.
- Gürsoy E. (2015). “Uşak'ta Perde Motifli Mihraplar”. *Asos Journal* 10 (2015) 146-157.
- Hatipoğlu O. (2007). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyînâtı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.

- İltar G. (2014). "Tekke Köyü Hacı Abdullah Halife Camisi Duvar Resimleri". *Vakıflar Dergisi* 42 (2014) 69-80.
- İnce K. (1990). *Eskişehir ve Çevresindeki Osmanlı Devri Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1990.
- İnce K. (2014). "Uşak/Ulubey'deki Osmanlı Mimarisine Dair". *Turkish Studies* 9/10 (2014) 667-696.
- Yazır E. H. (2002). *Kur'ân-ı Ker'im ve Açıklamalı Meâli*. İstanbul 2002.
- Oğuzoğlu Y. & Emecen F. (1995). "Eskişehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt 11 (1995) 398-401. İstanbul.
- Orhonlu C. (1984). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*. İzmir 1984.
- Özudođru Ş. (1990). "Eskişehir Alâeddin Camii". *Eskişehir 1. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri* (1990) 29-34.
- Pakalın M. Z. (1983). "Münakasa". *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 2 (1983) 616. İstanbul.
- Polat S. (2011). *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Konya 2011.
- Renda G. (1985). "19. yy'da Kalemîşi Nakış-Duvar Resmi". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 6 (1985) 1530-1531. İstanbul.
- Sami Ş. (1317). *Kamus-ı Türkî*. Dersaadet 1317.
- Sönmez Z. (2000). "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağının Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri". Eds. K. Çiçek & C. Oğuz, *Osmanlı X* (2000) 184-189.
- Sözlü H. (2014). "Balıkesir Burhaniye'de Ağacık Köyü Cami ve Tasvirleri". *Turkish Studies* 9/1 (2014) 495-508.
- Şener D. (2011). *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara 2011.
- Şenyurt O. (2011). *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul 2011.
- Temir A. (1952). "Kırşehirde Bulunan 1272 Tarihli Moğolca Vakfiye". *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler* (1952) 283-289.
- Temir A. (1957). "Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi ve Eskişehir Tarihi ile İlgili Araştırmalar". *Belleten* XXI/83 (1957) 517-519.
- Temir A. (1989). *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara 1989.
- Turan O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul 1971.
- Turan O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul 2003.
- Turan O. (2015). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul 2015.
- Turan Ş. (1963). "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/1 (1963) 157-202.
- Ülkü O. (2016). "Osmanlı Mimarisinde Manzara Resimleri Süslemeciliđi Bağlamında Koçarlı-Cincin Köyü Cihanoğlu Hacı Abdülaziz Efendi Camii Duvar Süslemelerinin Değerlendirilmesi". *Sanat Tarihi Dergisi* XXV/2 (2016) 277-293.
- Yurtsal T. (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara 2009.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları

BOA. Şuray-ı Devlet, (Ş.D.) 105/44-1, 1a, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

BOA. İrade Şuray-ı Devlet, (İ. ŞD.) 76/4477-1, 2.